

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М. Ф. Пономаренко (Золотоноша)

Черкаси: таємниця топоніма

Зробивши ґрунтовний аналіз праць дореволюційних і радянських учених, присвячених походженню назви міста Черкаси, автор подає й власну точку зору з даного питання.

Питання про походження Черкас є одним з найзаплутаніших у радянській історіографії через відсутність відповідних писемних джерел. Внаслідок цього було висунуто кілька гіпотез про початковий період їх історії, найпоширенішими з яких були так звана чорноклобуцька і черкеська.

Суть першої гіпотези ґрунтується на тому, що до слів Іпатіївського літопису (XIII ст.) «и вси Чернии Клобуки» у Воскресенському літописові, крім того, додано: «...еже зовуться Черъкасы»¹. Саме це доповнення дало деяким дослідникам привід ототожнювати чорних клобуків (збірна назва кочових тюркських племен, які у другій половині XI ст. осіли на південно-східних прикордонних землях Київської Русі і використовувалися як її допоміжні сили в боротьбі з кочовиками) з черкесами чи черкасами². Термін «чорні клобуки» виник з їхньої самоназви «кара калпак» або «кара туль» («чорні шапки»).

Ототожнення переписувачем літопису чорних клобуків із черкасами деякі історики використали для обґрунтування питання про походження українського козацтва. На їх думку, саме чорні клобуки стали ініціаторами виникнення українського козацтва. «Певно, що воно (ім'я козаків.— М. П.) в Росії давніше за Батиеву навалу і належало торкам та берендеям, які жили на берегах Дніпра нижче Києва. Там знаходимо й перше житло малоросійських козаків. Торки й берендеї називалися черкасами, козаки — також,— писав М. М. Карамзін.— Згадаймо касогів, які жили, за нашими літописами, між Каспійським і Чорним морем; згадаймо і країну Казахію, що її імператор Константин Багрянородний розташовував у цих же місцях; додаймо, що осетинці й нині іменують черкесів касахами: стільки обставин разом змушують гадати, що торки й берендеї, називаючись черкасами, називалися й козаками... Місто Черкаси названо їхнім іменем»³.

«Із цих двох елементів (русичів і чорних клобуків.— М. П.),— твердив М. П. Погодін, — склалися козаки, яких історія в 15 столітті зустріне там же, де ми тепер залишаємо торків і берендеїв,— у місті Черкасах, поблизу гирла Росі»⁴.

Отже, для М. М. Карамзіна і М. П. Погодіна етнонім «черкаси» став сполучальною ланкою між етнонімом «чорні клобуки» та етнотопонімом «Черкаси».

М. М. Карамзін і М. П. Погодін не уточнювали час виникнення Черкас, лише констатували, що у XV ст. вони вже існували. На думку вчених, назва Черкас походила від імені козаків-нащадків черкасів

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1856.— Т. VII.— С. 56.

² Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 347.

³ Карамзін Н. М. История государства Российского.— СПб., 1842.— Кн. II.— Т. V.— С. 131—132.

⁴ Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории.— М., 1857.— Т. V.— С. 208.

(тобто чорних клобуків) і русичів⁵. Пізніші дослідники, зокрема Л. І. Похилевич, поглиблюючи цю гіпотезу, уточнювали: «...Це місто побудоване войовничим племенем чорних клобуків»⁶. Оскільки ж чорні клобуки були тільки на Русі, то згідно з твердженням Л. І. Похилевича Черкаси — місто руське.

Тотожність етнонімів «чорні клобуки» і «черкаси», а, отже, й факт виникнення Черкас у XII або в першій третині XIII ст. (перша згадка про чорних клобуків у літописах датується 1146 р., остання — 1207 р.) позбавлені підстав через відсутність племінної назви «черкаси» в Іпатіївському літопису. Доповнення ж «еже зовуться Черъкасы», зроблене більш ніж через 400 років після свідчення Іпатіївського літопису, слід розглядати як спробу одного з переписувачів Воскресенського літопису витлумачити етнонім «черкаси». Уже М. О. Полевой вважав пізнішою вставкою те місце у Воскресенському списковій літопису, де чорні клобуки фігурували як черкаси⁷.

Існує кілька варіантів черкеської гіпотези. Так, на думку П. А. Гудзенка, в XI ст. Черкаси були заселені козаками-черкасами. «З 20-х років XI ст. до 1036 р.,— писав він,— в Середньому Придніпров'ї княжив Мстислав з Тмутаракані — брат... Ярослава. Дуже ймовірно, що відтоді центр його удільного князівства і війська, яке тоді називалося козаками, черкасами, почав називатися Черкасами... Поселення, яке зайняли козаки-черкаси з полків князя Мстислава, з 30-х років XI ст. дістало назву Черкаси (місто вільних людей)»⁸.

Припущення П. А. Гудзенка — суцільна плутанина. Мстислав князював не тільки на Середній Наддніпрянщині, та й не був він там єдиним князем. Мстислав — не удільний, тобто васальний, а самостійний князь: за дуумвірату Ярослава і Мстислава було здійснено тимчасовий поділ Руської землі по Дніпру (1024—1036 рр.), і Київське та Чернігівське князівства стали рівноправними. Центр Мстиславового князівства — не Черкаси, а Чернігів. Територія, на якій розташовано Черкаси, належала не Мстиславу, а Ярославу⁹. Війська Мстислава не називалися ні козаками, ні черкасами. П. А. Гудзенко безпідставно заміняє касогів черкасами. Адже у літопису сказано ясно: «Поиде Мстислав на Ярослава с козары и с касоги»¹⁰. Однак версія П. А. Гудзенка, незважаючи на її наукову неспроможність, знайшла прибічників¹¹.

На жаль, ніхто не звернув уваги на час появи етноніма «черкаси» у східнослов'янському мовному середовищі — XIII ст.¹² Так, Є. П. Алексеева — автор першої узагальнюючої праці з історії Карачаєво-Черкесії — підкреслила: «У всякому разі, до початку XIV ст. (коли гермін «касоги» замінюється назвою «черкеси») інших термінів, крім «касоги», «косоги», для позначення адигейських етнічних груп у руських літописах не зустрічається»¹³.

Проте найгостріші дискусії точаться навколо черкеської гіпотези про виникнення Черкас після монголо-татарської навали. Оскільки питання «черкеси — Черкаси» є центральним у даній публікації, варто з'ясувати, хто ж такі черкеси. Це народність, що мешкає переважно

⁵ Карамзин Н. М. Указ. соч.— С. 231; Погодин М. П. Указ. соч.— С. 208.

⁶ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.—К., 1864.— С. 610.

⁷ Полевой Н. Рец. на кн. «История Малой России» Д. Н. Бантыш-Каменского // Московский телеграф.— 1830.— № 18.— С. 227—229.

⁸ Гудзенко П. А. Черкаська область: Географічний нарис.— К., 1959.— С. 43, 88—89.

⁹ Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.— С. 74—75.

¹⁰ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— С. 134.

¹¹ Фененко М. Земля говорит.— К., 1963.— С. 17.

¹² Алексеева Е. П. Древняя и средневековая история Карачаєво-Черкесии.— М., 1971.— С. 213.

¹³ Там же.— С. 180.

в Карачаєво-Черкеській автономній області і разом з кабардинцями та адигейцями походить від спільного кореня — адигів і належить до адигейської групи народів — автохтонів Північно-Західного Кавказу. Ще й сьогодні «адиге» — самоназва всіх цих трьох народів. Черкесами їх називають сусідні народи. Окремі адигейські племена жили на території Карачаєво-Черкесії і за давніх часів, і за раннього середньовіччя. Проте основною територією формування адигейського етносу були західні райони Північно-Західного Кавказу: Закубанщина та східні Надчорномор'я й Надазов'я. Після монголо-татарської навали на рубежі XIII—XIV ст. частина адигів-кабардинців переселилася з Кубані на схід і зайняла територію П'ятигір'я та сучасної Кабарди¹⁴.

Гіпотеза про заснування Черкас черкесами в третій чверті XIII ст., що користується найбільшою популярністю і на основі якої відзначено 700-річчя міста, ґрунтується на звітці літописів про так звані Ахматові слободи і коментуванні її В. М. Татищевим та І. М. Болтіним.

Суть цієї звітки така. 1276 р. Курський край було віддано на відкуп баскакам. «В лето 6991 (1283.— М. П.),— розповідав літописець,— ...сотворися зло во княжении Курския области: бяше некто бесерменин злохытр и велми зол, именем Ахмат, той деръжаше баскачество Курскаго княжения, откупаше бо у Татар дани всякия, и теми дани велику досаду творяше князем и всем людем в Курском княжении, еще же к тому сътвори две свободы во отчине Олга князя Рылскаго и Ворлогского. И умножишася людей во свободах тех, со всех сторонъ шедшеся, насилеи творяху христианом, сущим Курския области, около Ворлога и около Курска пусто сътвориша. Князь же Олег иде в орду о том с жалобою ко царю Телебузе... Царь же Телебуга, дав пристава князю Олгу, река: «Что будет ваших людей в свободах тех, те люди выведете во свою область, а свободы та разгонита», якоже и бысть. И пришед князь Олег и Святослав и с Татары, и повелеша своим людем пограбити свободы те и поковати люди их, а свои во свою отчину выведоша»¹⁵. Проте Ахмат поскаржився ханові Ногаю, і Ногаєві татари сплюндрували Курщину, а «свободы те напоольниша людей». Наступного, 1284 р. липецький князь Святослав розгромив військові сили обох «бесерменів», залишених Ахматом на баскацтві, «а наутрей разбегостася обе свободы бесерменские»¹⁶.

Ці літописні події були покладені в основу теоретичних побудов В. М. Татищева та І. М. Болтіна.

В. М. Татищев писав, що вихідці з «кабардинских черкес в 14-м ст. в княжестве Курском, под властью татар собравши множество сброда, слободы населили и воровством промышляли, и для многих на них жалоб татарским губернатором на Днепр переведены, и град Черкасы построили»¹⁷.

Згідно з твердженням І. М. Болтіна, Ахмат, ставши на чолі Курського баскацтва, закликав черкасів із Бештау чи П'ятигір'я і заселив ними слободи, назвавши їх іменем козаків. Та ось слободи розгромлено — і черкаси прибиваються до Канева. Там Ахматові люди споруджують на землях, наданих їм баскаком, «городок або остріжок» і називають його Черкасами¹⁸, тобто своїм етнічним іменем.

В. М. Татищев вважав, що Черкаси засновано в XIV ст., а І. М. Болтін — у 1284 р.

Доповнення В. М. Татищева та І. М. Болтіна до першоджерела — Воскресенського списку, незважаючи на те, що їх не підкріплено поси-

¹⁴ Там же.— С. 181, 182, 185, 205; История Кабардино-Балкарской АССР с древнейших времен до наших дней.— Л., 1967.— Т. I.— С. 84.

¹⁵ ПСРЛ: Летопись по Воскресенскому списку.— СПб., 1856.— Т. VII.— С. 176.

¹⁶ Там же.— С. 177—178.

¹⁷ Татищев В. Н. История Российская.— М., Л., 1962.— Т. I.— С. 324—325.

¹⁸ Примечания на историю древния и нынешния Россий г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтыным.— СПб., 1788.— Т. I.— С. 344.

ланнями на будь-який історичний документ, сприймалися як вірогідні багатьма дослідниками в ХІХ та ХХ ст. Проте вже на початку ХХ ст. П. Г. Клепацький заперечив зв'язок між Ахматовими слободами і Черкасами. Він писав: «Болтіну вільно було поселити цих утікачів не в Черкасах, а в самій Москві. Однак ми не зобов'язані за ним іти, бо щодо Ахматових слобід Болтін користувався такими ж джерелами, що їх маємо й ми, і ці джерела не містять у собі жодних звісток про черкасів»¹⁹. Дійсно, татищевсько-болтінська ампліфікація літописного тексту не тільки не підтверджена свідченнями першоджерел (припущення В. Ф. Горленка про те, ніби Болтін «користувався якимось... джерелом про заснування Черкас Ахматовими людьми»²⁰, хибне), а, навпаки, спростовується як ними, так й іншими речовими та писемними пам'ятками.

Мешканці Ахматових слобід — не черкеси, а русичі й монголо-татари. Відомлення літопису про те, що слобожани зійшлися «со всех сторонь», виключає їх прибуття лише з Бештау. Нижче літописець конкретизував етнічний склад населення цих осад. Телебужині слова Олегові — «что будет ваших людей в свободах тех, те люди выведете во свою волость» — свідчили, що значна частина слобожан — це русичі — куряни. А з речення «наутрей разбегостая обе свободы бесерменские» дізнаємося про монголо-татарський компонент в етнічному складі мешканців Ахматових слобід: уже за раннього феодалізму черкеси були християнами²¹, тому літописець не міг назвати їх «бесерменами».

Отже, текст літопису спростовує факт перебування черкесів у Ахматових слободах. Такий висновок, одержаний шляхом аналізу літописного тексту, підтверджується результатами археологічних досліджень у районі Курська.

Таким чином, версія В. М. Татищева і І. М. Болтіна про втечу черкесів з слобід на Дніпро і заснування там Черкас — безпідставна. Тому не можна погодитися з припущенням В. Ф. Горленка про те, ніби «Татищев і Болтін мали в розпорядженні ще якісь літописні або інші джерела, невідомі нам зараз»²². Різної у датуванні появи Черкас у Татищева (ХІV ст.) і Болтіна (1284 р.) — серйозний аргумент для спростування Горленкового припущення.

У 60-х роках ХХ ст. розкопано два городища під Курськом — Бесединське і Лебязе. На першому виявлено місто Київської Русі. Крім слов'янської кераміки, там підібрано численні уламки кераміки, покритої глазур'ю з розписом жовтою, чорною, голубою і зеленою фарбами. Ця типова монгольська кераміка — незаперечний доказ того, що там жили монголи. На другому городищі, окрім руської, знайдено значну кількість ординської кераміки, а на могильнику — трупопокладення головою на захід і монголо-татарську монету, карбовану за хана Джанібека (1350—1351 рр.). Обидва городища — вірогідно рештки Ахматових слобід. Той факт, що в результаті фронтального археологічного обстеження району Курська ніде не виявлено слідів тривалого перебування черкесів, робить вірогідність тотожності Ахматових слобід із Бесединським і Лебязим городищами ще більшою²³.

Генетичний зв'язок між Ахматовими слободами і черкасами спростовується не тільки з півночі — з Курська (історично), а й із півдня — з Кавказу (історично й лінгвістично); для останньої чверті

¹⁹ Клепацкий П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 6.

²⁰ Горленко В. Ф. Об этнониме «Черкасы» в отечественной науке конца XVIII — первой половины XIX в. // Сов. этнография. — 1982. — № 3. — С. 100.

²¹ Деген-Ковалевский Б. Е. Аланы в системе хазарского объединения // История СРСР с древнейших времен до образования древнерусского государства. — М.; Л., 1939. — Т. I. — Кн. II. — Ч. IV. — С. 436—446.

²² Горленко В. Ф. Указ. соч. — С. 100.

²³ Александров-Липкинг Ю. Далекое прошлое соловьиного края. — Воронеж, 1971. — С. 112—117, 127—129.

XIII ст. перебування черкесів у П'ятигір'ї (як і існування тоді терміна «черкеси») — анахронізм. Масове залюднення кабардинцями П'ятигір'я розпочалося не раніше XIV ст., що засвідчено археологічними пам'ятками — курганами кабардинського типу²⁴.

Отже, археологічні та лінгвістичні дані не підтверджують існування Черкас за часів Київської Русі та в перші десятиріччя після її загибелі. Появу цього населеного пункту слід датувати початком XIV ст. тим більше, що й перші згадки про місто в історичних джерелах припадають саме на цей час. Перші писемні відомості про Черкаси з'явилися в неавтентичних джерелах, тобто таких, що ґрунтуються на свідченнях сучасників подій, у зв'язку з походом литовського війська на чолі з великим князем Гедиміном на землі Південно-Західної Русі. Густинський літопис (XVII ст.) розповідає про захоплення Гедиміном Київського князівства, зокрема Києва та його «пригородків», у тому числі Черкас²⁵. Отже, важлива подія в житті Східної Європи — здобуття Києва Гедиміном — має кардинальне значення і для з'ясування часу виникнення Черкас.

Аналіз білорусько-литовських літописів привів В. Б. Антоновича до висновку про те, що розповідь про завоювання Києва Гедиміном, як і його походи до Криму та на Кавказ, відображає події Вітовтової доби²⁶. Отже, 1305 р. — дата нереальна. Ця подія не датована і в третьому зведенні білорусько-литовських літописів — у так званому літопису Биховця²⁷.

М. Стрийковський, запозичивши з них цей факт, датував його у двох працях по-різному: під 1304 р.²⁸ і 1320 р.²⁹

Питання про вірогідність літописного джерела, часу й обставин інкорпорації Середньої Наддніпрянщини, в тому числі Черкас, до складу Великого князівства Литовського в дореволюційній історіографії залишилося нез'ясованим. І лише радянські історики Р. Батура і Ф. М. Шабульдо обґрунтували реальність цього факту і встановили його дату³⁰.

У битві під Синіми Водами (1362 р.) литовське військо розгромило татарські загони, і Литва поширила владу й на Черкаси. Проте включення більшості земель Південно-Західної Русі до складу Великого князівства Литовського не означало ліквідації їхньої залежності від Золотої Орди і припинення виплати їй данини. Південна частина Київської землі (Надросся і Звенигородщина) перебувала в безпосередній залежності від неї аж до 1395 р. — часу походу війська київського удільного князя Скригайла на південь Київщини на виконання Вітовтового наказу «ити из Києва ко Черкасом и ко Звенигороду». Тоді ж Скригайлове військо «взя Черкасы и Звенигород»³¹. Ця подія знаменувала кінець панування Золотої Орди над півднем Київщини, в тому числі над Черкасами.

Друга частина Супрасльського літопису, де вміщено це повідомлення, містить записи 30—40-х років XV ст. В ній розповідається про

²⁴ Милорадович О. В. Кабардинские курганы XIV—XVI вв. // Сов. археология. — 1954. — Вып. XX. — С. 348—356.

²⁵ ПСРЛ: Густинская летопись. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 264.

²⁶ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского. — К., 1878. — Вып. I. — С. 52.

²⁷ Хроника Быховца. — М., 1966. — С. 50—51.

²⁸ G w a g n i n Z. Kroniki Sarmacyi Evropskiej. — Kraków, 1860. — S. 61.

²⁹ Strujkowski M. Kronika polska, litewska, zmózka i wszystkiej Rosi. — Warszawa, 1846. — Т. 1. — S. 363—366.

³⁰ Батура Р. Борьба Литовского Великого княжества против Золотой Орды: Автореф. диссертации на соискание звания канд. ист. наук. — Вильнюс, 1972. — С. 31; Шабульдо Ф. М. Включения Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // Укр. іст. журн. — 1973. — № 6. — С. 82; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 30.

³¹ ПСРЛ: Летописи белорусские и литовские. — М., 1980. — Т. 35. — С. 65.

Скиргайлів похід на південь Київщини через якихось півсотні років після його здійснення. Тому Супрасльський літопис можна вважати за перше автентичне джерело відомостей про Черкаси. Адже в 30—40-х роках XV ст. ще були живі деякі сучасники й навіть учасники Синьоводської битви: основну масу військ Ольгерда, що виступили проти ординців, становили феодальні ополчення князівств Південно-Західної Русі³².

Зрештою маємо ще вірогідніше джерело про існування Черкас наприкінці XIV ст.— «Список русских городов дальних и ближних», датований 1395—1396 рр. Щоправда, в ньому Черкаси і Звенигород названо «подільськими», а Канів і Корсунь — «київськими» містами³³. Проте М. М. Тихомиров не зважився ототожнювати Черкаси «Списку» і Черкаси на Дніпрі: «Важко гадати, що Черкаси на Дніпрі однойменні з польським... містом Черкасами, названим в «Списку»... Це місто залишається неясним»³⁴. Проте в даному разі сумніви даремні: в XIV ст. на Україні були тільки одні Черкаси, крім того в XIV—XVI ст. південна Київщина виступала як частина Поділля³⁵.

У світлі подій 1362 і 1395 рр. Черкаси виступають як значне місто. Отже, вони не могли виникнути за 20—30 років до 1395 р. й існували під час Синьоводської битви. Та й у 1362 р. Черкаси були немалим містом, відомим у всьому Великому князівстві Литовському. Тому твердження В. Б. Антоновича про те, що за Гедимінового походу на Київ Черкаси не існували, є помилковим.

Найдавніший речовий матеріал, виявлений учасниками експедиції «Черкаси», датується XIV ст. Найкомпетентніший знавець української кераміки пізнього феодалізму М. П. Кучера допускає існування черкаської кераміки й наприкінці XIII ст., але «з натяжкою». Автор даної публікації датує виникнення Черкас кінцем XIII — початком XIV ст.

Відсутність джерел, що стосуються початкового періоду історії Черкас, прагнуть, по можливості, компенсувати Р. Батура та Ф. М. Шабульдо. Спробу відтворити бурхливі події XIV ст. на південних землях Київського князівства знаходимо також у дослідженнях В. Л. Єгорова. За його концепцією, з утворенням Золотої Орди монгольські кочовища в басейні Бугу, захоплюючи нижню течію р. Синюхи, доходили, очевидно, до південних меж сучасних Вінниччини і Черкащини. Далі влада Золотої Орди не поширювалася. Тривалий час українці намагалися селитися якомога далі від степових кочовищ. Це викликало появу «пустих» місць або нейтральних територій, які використовувалися для певних господарських потреб (найчастіше для полювання і пасовиськ). Наявність нейтральних, незалюднених просторів поблизу кордону між Руссю й Ордою особливо характерна для XIII ст.— періоду найбільшої військової активності монголів у напрямі руських земель³⁶.

Найбільше відомостей про буферні зони збереглося стосовно Бакоти й Болохівської землі (50-і роки XIII ст.). Безпосередньо до території, захопленої ординцями, ці області не входили, але, судячи з повідомлень літописів, їх адміністративно-політичне становище було своєрідним — не таким, як сусідніх володінь галицьких князів. Насамперед це стосується Бакоти — центру Пониззя. За повідомленням Іпатіївського літопису, татари, які в середині 50-х років «приехали» сюди,

³² Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западной России в составе Великого княжества Литовского.— С. 67.

³³ Тихомиров М. М. Русское летописание.— М., 1979.— С. 101.

³⁴ Там же.

³⁵ Грушевський М. Історія України—Руси.— К.; Львів, 1907.— Т. IV.— С. 173.

³⁶ Єгоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.— М., 1985.— С. 36.

зробили місцевого правителя Милея баскаком³⁷. У результаті цього Бакота, мабуть з певною сільською округою, перестала безпосередньо підпорядковуватися галицьким князям, перетворилася на адміністративний центр баскацтва з руською людністю, становлячи своєрідну буферну зону між галицькими і золотоординськими володіннями.

Буферна зона на Середній Наддніпрянщині включала й Черкаси. Тоді вони належали до Канівського баскацтва. На рубежі XV—XVI ст. Кримське ханство зажадало від Литви виплачувати щорічну данину з 13 литовських міст, зокрема Черкас, мотивуючи це тим, що «по тих городках дараги були і ясак брали»³⁸. Ярмо ординських феодалів було важчим за ярмо литовських феодалів, тому не може бути й мови про якесь «вільне» життя у буферній зоні, в тому числі в районі Черкас. У XIV ст., з ослабленням Золотої Орди, буферні зони зникли.

Причиною виникнення міст у буферних зонах було, зокрема, намагання монголів якнайшвидше колонізувати загарбані землі і максимально використати їх багатства. Виникали міста-колонії³⁹. Оскільки Черкаси виникли на Дніпрі, вони могли розвиватися і як центр ремесел й торгівлі. Адже в XII—XIV ст. Дніпро був одним з основних водних шляхів транзитної торгівлі. У XIV ст. торговельний шлях по Дніпру проходив від Києва до Ак-Кермана (Білгорода) в гирлі Дністра⁴⁰.

У науці прийнято тлумачити «Черкаси» як етнотопонім, тобто топонім, створений від етноніма «черкаси» («черкеси»). Дослідники вбачають багато спільних рис у побуті, архітектурі та військовій справі українців і черкесів. Адже протягом кількох сотень років ці два народи мешкали поряд на території південно-східної України.

Писемні джерела свідчать про участь адигів у бурхливих історичних подіях, які відбувалися на півдні Східної Європи, зокрема на території України. Так, 995 р. князь Святослав перемиг ясів і ка(о)согів на Кубані. 1022 р. військові дії між русичами й ка(о)согами спалахнули з новою силою. 1023 р. касоги перебували у складі дружини князя Мстислава. Автор «Слова о полку Ігоревім» згадував про «хороброго» Мстислава, який «зарівав Редедю перед полками касозькими». Згодом касоги були зобов'язані сплачувати данину князю Ростиславу Тмутараканському⁴¹.

Значні міграції прикавказької людності в останній чверті XIII ст. пов'язані з походами темника Ногая на Балкани та заснуванням ним у південній частині Північного Надчорномор'я (між Доном і Дунаєм) власного улусу. За свідченням сучасника, візантійського історика Пахімера, серед Ногаєвих підданих, крім монголо-татар, були «соседние, обитавшие в тех странах племена, каковы аланы, зикхи, готфы, руссы и другие»⁴². Очевидно, значні маси черкеського населення також брали участь у цьому переселенському процесі і певна його частина могла якийсь час мешкати на півдні Київщини. Цінні відомості про перебування північних кавказців на Дніпрі навів у своїй праці П'єр Карпіні. З Канева мандрівник прибув до осади, «начальником» якої «був алан на ім'я Михей, людина, сповнена всілякої злоби і підступності»⁴³.

³⁷ ПСРЛ.— СПб., 1908.— Т. 2.— Стоп. 828—829.

³⁸ Соловьев М. История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 3.— Т. 5.— С. 11.

³⁹ Егоров В. Л. Причины возникновения городов у монголов в XIII—XIV вв. // История СССР.— 1969.— № 4.— С. 48—49.

⁴⁰ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.— С. 232—233.

⁴¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— СПб., 1895.— Т. 28.— С. 665—666.

⁴² Георгия Пахимера история о Михаиле и Аедронике Палеологах.— СПб., 1892.— Т. 28.— С. 665—666.

⁴³ Путешествия в восточные страны П'єр Карпінни и Рубрука.— М., 1957.— С. 68.

Алани (давньоруська назва — яси) — предки сучасних осетинів. Звідси можна дійти висновку про перебування в районі майбутніх Черкас не тільки аланів, а й адигів, зокрема черкесів. Дарага (даругач або ташгач) Михайл та йому подібні чужинці були запопадливими виконавцями адміністративних і фіскальних функцій, перебуваючи на службі в монголів.

Про черкасів як народ є згадка в Троїцькому літопису (середина XIV ст.) поряд з фризами (венеціанцями та генуезцями) — мешканцями північного узбережжя Чорного моря. За свідченням мандрівника Рубрука, 1253 р. «Черкіси й Алани, або Аас» продовжували збройну боротьбу проти монгольських загарбників на Північному Кавказі⁴⁴. А ще в другій чверті XV ст. італійський мандрівник Й. Барбаро та його супутники білися з черкасами в районі м. Тани (майбутнього Азова)⁴⁵. Історичні джерела розповідають про перебування адигських народів, особливо кабардинців, на Середньому Подонні в XIV ст.⁴⁶ У Мамаєвому війську на Куликовому полі (1380 р.) перебували й наймані загопи васалів. За словами літописця, він «наймаа» черкесів, вірменів, ясів та війська інших народів і племен Кавказу «на ласканіе его и даяніе»⁴⁷.

Цінним свідченням про перебування черкесів на Україні є й перекази. Так, у люстрації Канівського замку, датованій 1552 р., записано переказ канівців про появу «черкасів» на Середній Наддніпрянщині на початку XIV ст. Гедимін, здійснивши похід на південний схід і захопивши «Кафу й увесь Перекоп, і Черкаси П'ятигирські», взяв у полон частину жителів з княгинею і «посадив на Сніпороді, а інших на Дніпрі, де тепер Черкаси сидять»⁴⁸. Це коротке повідомлення, незважаючи на те, що в ньому, очевидно, Вітовта названо Гедиміном, свідчить про існування колоній «черкасів п'ятигирських» обабіч Середнього Дніпра.

Люстрація 1552 р. містить також дані про наявність у той час в Черкасах і Каневі вихідців з Північного Кавказу. Це реєстр мешканців Черкаського і Канівського замків. У списках, особливо по Черкасах, подано чимало кавказьких імен і прізвищ: Лазука, Горянин Тиньснич, Тока Копитков, Ломан, Семен Скуматов, Гусейм, Нелістон Старий, Степанець П'ятигорчин, Жчалаш, Мишко Теребердієвич тощо⁴⁹. Із записаних до «Реєстру всього Війська Запорізького» (1649 р.) прізвищ черкеського походження можна назвати такі, як Селір Черкес, Осав Оліферович, Роман Черкес, Іван Черкес, Яків Черкес та інші⁵⁰. Ці приклади конкретних етнічних вкраплень при етногенезі української народності — яскраве свідчення зважених контактів між українцями й черкасами упродовж кількох століть.

Серед учених немає єдиної думки про значення етноніма «черкес». Згідно з припущенням Ж. В. Е. Тебу де Мариньї, античні керкети і черкеси — це одна й та сама назва «в дещо зміненому вигляді»⁵¹. Такої думки дотримувалася більшість учених до останнього часу. Проте вона ґрунтується тільки на звуковій схожості обох слів без розкриття їх етимології. Тим часом ще античні автори дали правильне

⁴⁴ Там же.— С. 111.

⁴⁵ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— С. 511.

⁴⁶ Шенников А. А. Червленый Яр: Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XVI вв.— Л., 1987.— С. 55, 84.

⁴⁷ ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 350.

⁴⁸ Архив Юго-Западной России.— К., 1866.— Т. I.— Ч. VII.— С. 103.

⁴⁹ Там же.— С. 81—87, 104—105.

⁵⁰ Шевченко Ф. П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн.— 1978.— № 1.— С. 22.

⁵¹ Ж. В. Э. Тебу де Мариньи. Путешествие в Черкессию в 1818 г. // Адыги, балкарцы, и карачаевцы в известиях европейских авторов XVIII—XIX вв.— Нальчик, 1974.— С. 312—313, 318.

тлумачення семантики терміна «керкет». Скілакс і Страбон вважали, що керкетай — не що інше, як друга назва меотського племені торетів, що походила від грецького слова «керкетис» («особливе кермо», «кормове весло»). Це слово досить ясно тлумачив ще Фотій: «Керкіти — індійське плем'я, яке користується довгим кормовим веслом, що називається «керкетис». «Керкетис» — грецький апелютив, похідний від дієслівно-іменникового кореня керк-/крек-, відомого в ремісничій термінології⁵². Термін «керкет» розчленовується на корінь «керк-» і суфікс «-ет-». Цей же корінь проглядає і в таких словах, як «керкіс» — ткацький човник, «керукурос» — легке судно тощо⁵³.

Нічого адигейського тут, отже, немає, й означення Керкетію-Торетай, що його ми зустрічаємо в «Періегезисі» Діонісія Періегета (III ст.), можна тлумачити як «торети з довгими кормовими веслами».

Ще М. Фасмер, вивчивши твори античних авторів, писав: «Очевидно, етнонім «черкеси» не пов'язаний з етнонімом «керкетай»⁵⁴. Кроком назад в освоєнні етноніма «черкеси» є твердження В. О. Никонова: «Черкеси — справжня форма, спотворена в керкети давніми греками, в мові яких не було «ч»⁵⁵. Останнім часом твердження про тотожність назв «керкети» і «черкеси» відновлено в категоричній формі⁵⁶. Усі ці спроби вбачати черкесів у керкетах живлять змертвілі гіпотези про можливість існування Черкас за Русі. А спростування, що ґрунтується на незаперечних фактах, позбавляє переконливих аргументів прихильників версії про виникнення Черкас в період Київської Русі.

Дехто робить спробу довести відетнонімічність топоніма «Черкаси» за його формою. «Назва міста Черкаси,— вважає В. Ф. Горленко,— топонім стоїть окремо серед інших топонімів однини чоловічого роду (Переяслав, Канів, Корсунь, Богуслав, Чигирин, Триполь, Родень, Воїнь, Сокнятин, Кодак та ін.). Перед нами один з відомих випадків, коли етнонім збігався з топонімом — назвою міста і всієї території перебування носіїв даного етноніма»⁵⁷.

Проте твердження В. Ф. Горленка спростовується численними фактами. Навіть в ойконіміконі (словнику або списку назв осад) Київської Русі маємо такі топоніми множини, як Броди, Біжичі, Желни, Луки Великі, Уветичі⁵⁸. Помонгольська ж доба налічує навіть сотні множинних форм ойконімів. До того ж етнонімія знає багато етнонімів у формі однини (весь, литва, меря, чудь тощо).

Дослідники історії Кавказу виводили слово «черкес» від схожих за звучанням слів з різних мов: від перського «сер-кют» (бунтівник) або «сер-кес» (головоріз), від тюркського «сер-кес» (той, що перетинає дорогу, тобто розбійник), від турецького або арабського «шер-кес» (порушник порядку, закону)⁵⁹. Одне з таких дилетантських тлумачень (із тюркських слів «чер» (дорога) і «кесмек» (відрізувати): звідси «черкес» — синонім розбійника, зроблене Г.-Ю. Клапротом ще

⁵² Трубачев О. Н. О синдах и их языке // *Вопр. языкознания.*— 1976.— № 4.— С. 48.

⁵³ Menge H. Griechisch—Deutsch.— Berlin—Schöneberg, 1914.— S. 252.

⁵⁴ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка.*— М., 1973.— Т. IV.— С. 343.

⁵⁵ Никонов В. А. *Краткий топонимический словарь.*— М., 1966.— С. 466.

⁵⁶ Сизоненко Г., Сизоненко Ф. Черкаси і черкеси // *Вітчизна.*— 1987.— № 1.— С. 198.

⁵⁷ Горленко В. Ф. *Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст.*— К., 1988.— С. 197.

⁵⁸ Нерознак В. П. *Названия древнерусских городов.*— М., 1983.— С. 27.

⁵⁹ Коков Д. Ж. Н. *Адыгские этнонимы: Учебное пособие.*— Нальчик, 1979.— С. 42—43.

на початку ХІХ ст.⁶⁰ і підхоплене Д. М. Бантиш-Каменським⁶¹, потрапило навіть до енциклопедії⁶².

Кабардинський ономаст Дж. Н. Коков йде таким же шляхом. «Ураховуючи час появи етноніма (період сутички з татаро-монголами), можна звернути увагу на паралель із давньотюркським «чергаш» / «черкаш», що означає «складати, утворювати ряди, вилаштуватися рядами: «двое військ вилаштувалися рядами»⁶³. Проте відсутність іменника, похідного від дієслова «чергаш» / «черкаш», робить таке припущення неприйнятним.

Багато плутанини в тлумаченні ойконіма «Черкаси» допущено О. Знойком. «Старики розповідають, — пише він, — що Черкаси, очевидно, були головним містом стародавньої Русі, що його тюркська назва, яка означає «люди армії», — це пам'ять про кінноту племені тюрків, яке служило київському князю в боротьбі з печенігами і половцями»⁶⁴. Наївність такого тлумачення очевидна. Терміна «черкеси» не знає жодна тюркська мова.

Найпоширенішою сьогодні є гіпотеза про кавказьке походження етноніма «черкеси». Так, В. І. Абаєв виводить його від осетинського «цаграс» («орел») ⁶⁵.

Загалом правильне тлумачення назви міста має важливе значення для історії не тільки Черкас, а й українсько-черкеських культурних контактів.

У світлі фактів, наведених вище, можна зробити такий висновок. Часом заснування міста Черкаси слід вважати кінець ХІІІ — початок ХІV ст. Вірогідні будівничі його, судячи з неавтентичних історичних документів і переказів, були черкеси.

У початковій історії Черкас, особливо щодо проблеми їх походження, є ще багато «білих плям». Тому завданням істориків і краєзнавців залишається дослідження питання про виникнення Черкас.

Одержано 13.03.89

Сделав обстоятельный анализ работ дореволюционных и советских ученых, посвященных происхождению наименования города Черкассы, автор высказывает и собственную точку зрения по этому вопросу.

⁶⁰ Klapproth G. Die Reiseinden Kavkasis und Geogegen.— Halle, 1814.

⁶¹ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России. — СПб., 1842.— Т. I.— С. 97.

⁶² Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— СПб., 1903.— Т. 76.— С. 580.

⁶³ Коков Дж. Н. Указ. соч.— С. 42—43.

⁶⁴ Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989.—С. 28.

⁶⁵ Абаєв В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка.— Л., 1973.—Т. III.—С. 34.